

”Bakı Əməliyyatı”
SOVET RUSİYASININ AZƏRBAYCANI ƏLƏ KEÇİRMƏK SİYASƏTİ:
Diplomatik manevrlər və hərbi müdaxilə

FIRDOVSİYYƏ ƏHMƏDOVA

Tarix elmləri namizədi, dosent

Sovet hakimiyyətinin "yenilməz" rəhbəri olmuş İ. V. Stalinin 1920-ci ildə təbliğatçılar üçün nəzərdə tutulmuş bir nömrəli "Xammal, yanacaq, ərzaq məhsulları ilə zəngin ucqarların köməyi olmadan Mərkəzi Rusiya uzun müddət davam gətirə bilməz" müddəası (5, s.39) Azərbaycana, xüsusən Bakıya münasibətdə qəti məzmun kəsb etmişdi. İlk növbədə Rusiya sənayesinə can verməli olan Bakı neftini ələ keçirmək, digər tərəfdən bütöv Şərqi və Qafqazın qalan bölgələrinə "azadlıq" iddiası ilə Azərbaycanın "nümunəvilik və müstəqillik" oyunu zəruri idi. "Oyunçular" da məqsədə müvafiq olaraq sırayı deyil, bolşevik rejiminin başlıca dayaq kadrları idi: Lenin, Çiçerin, Trotski, Stalin, Orconikidze və b-nın "Bakı əməliyyatında" rolları fərqli müstəvilərdə kəşisə də, tamamlayıcı məzmun daşıyırdı. "Müstəqillik" ideyası siyasi ideaların, baxışların həyata keçirilməsi yolunda taktiki mənadan qeyri məqsəd güdmürdü. Sovet hökumətinin Qafqaz işləri üzrə əsas yönəldicisi Stalin mövqeyini açıq ifadə etmişdi: "Gələcək müstəqillik (Bakı tutulandan sonra) haqqında söhbətlər yoldaş Orconikidzenin konstruksiyasında, yəqin ki, Bakını tutmaq faktını Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında notalarla əlaqələndirmək (müvəffəqiyyətsiz) cəhəddir. Mənə elə gəlir ki, gələcək (güman edilən) müstəqillik ciddi əməli əhəmiyyəti olmayan bir bəyannamədir". Əməli əhəmiyyəti şəxsiz olan məsələ isə birmənalı qərarlaşmışdı: Bakının tutulması. "Bakının tutulması" Qafqazın yenidən, amma bu dəfə sovet quruluşu Rusiyanın tərkibinə qatılması "mexanizminin" səmərəlilik və zaman etibarilə ən mühüm hissəsi idi. Rusiyanın Qafqaz-Xəzər hövzəsi baxımından geosiyasətində Bakı son dərəcə vacib forpost sayılırdı. Regionun Rusiya üçün əhəmiyyətinin Stalin tərəfindən təhlili bəlli fikir kimi görünə də, sovet siyasətinin hədəflərinin rəsmi təyinatıdır: "Qafqazın inqilab üçün mühüm əhəmiyyəti onun yalnız xammal, yanacaq və ərzaq mənbəyi olması ilə, həm də Avropa və Asiya, xüsusilə Rusiya və Türkiyə arasındakı mövqeyi və mühüm iqtisadi və strateji yollara (Batum-Bakı, Batum-Təbriz, Batum-Təbriz-Ərzurum) malikliyi ilə müəyyən olunur... Qafqazda, nəhayət kim möhkəmlənəcək, kim neftdən və Asiyanın dərinliyinə aparan ən mühüm yollardan istifadə edəcək, inqilab yoxsa Antanta - bütün məsələ bundadır" (13, s.408). Məsələnin bütün əhəmiyyəti və zəruriliyinin vəhdətində hərbi qüvvə amili ilə diplomatik səylər uzlaşdırılırdı. Azərbaycanı ələ keçirdikdən az sonra "müstəqillik oyunu"ndan çıxmağa tələsən bolşevik rəhbərlər hələ məqsədlərinə çatanaqəd özlərinə xas vasitələr seçirdilər: "Bakını xəbərsizliklə tutmaq məqsədilə fəhlələrin daxildən çıxışını yüngülləşdirmək üçün Azərbaycana rəsmi müharibə elan etməyə bizim xüsusi dünya siyasətimiz yol verirmi?" (2, f. 984, s.13, iş.4, v.2). Belə cəfəngiyyətə vaxt sərf etmədən məsələ daha cəld, asan həll edildi: nə Azərbaycanın müstəqilliyi tanındı, nə də ona qarşı müharibə elan edildi. Birbaşa və qəti həmlə aylarla uzanan intizara son qoydu: Bakı nefti Rusiyanın ixtiyarına keçdi. Bəs Azərbaycan ərazisinə "ıldırım sürətli öldürücü" yürüşü həyata keçirməyi əngəlləyən tərəddüdlər nədən qaynaqlanırdı? "Xüsusi dünya siyasətini icad etməyə vadar edən səbəblər mövcud idi. Məhz həmin səbəblər üzündən Stalin Azərbaycanda təşkil ediləcək üsyanın onlar üçün istənilən nəticəni təmin edəcəyinə, yəni sovet hakimiyyətini bərqərar edib, Rusiyanın nəzarətinə keçəcəyinə gətirib çıxardacağına inanmırdı: "bu üsyanın heç bir şansı yoxdur. Buna görə də Azərbaycanın hüduqlarını keçmək lazım gələcəkdir". Daxildəki vəziyyət üsyanın uğur qazanmayacağı qənaətinə hasil edirdi. 1920-ci ilin yazı üçün hər hansı bir beynəlxalq qüvvəyə güvənmək şansı olmayan Azərbaycan Cümhuriyyətində bolşevik üsyanının, inqilabının qələbə çalması imkanları olduqca zəif idi.

Bolşevik təbliğatının, əsasən mərkəz Bakı olmaqla Azərbaycandakı vəziyyəti "Aprel çevrilişi"ndən bir neçə ay öncə N. Nərimanovun Moskvada verdiyi məlumatda ətraflı şərh olunmuşdur. Ərzaq məsələsinin yaxşı vəziyyətdə olduğu, Azərbaycana gediş-gəlişin sərbəstliyi, hər istiqamətdə qəzet nəşri, mətbuat azadlığı, çoxpartiyalı parlament fəaliyyəti, əmək birjasının mövcudluğu, ziyalı əməyinin yaxşı qiymətləndirilməsi (əmək haqqı nəzərdə tutulur), 5 may və 14 avqust 1919-cu il tarixli uğursuz tətillərdən sonra fəhlələrin nüfuzunun qismən enməsi, yalnız müsəlmanlardan ibarət nizami ordunun başında təcrübəli generalların durduğu, əsgərlərin normal təminatı barədə bildirilirdi (12, s.220- 225). Həmin izahatdan bəlli olanlarda 1920-ci ilin yazı ərafəsində Azərbaycandakı durumun hər hansı daxili qarşıdurmaya rəvac verəcək səviyyədə olmadığını bilavasitə təsdiqləyir.

Bakı bolşevikləri 1919-cu ilin yazından partiya təşkilatı işini genişləndirib, hətta ingilis əsgərləri arasında təbliğat aparıb, onların vətənə dönməyini tələb etmələrinə nail olsalar da, Azərbaycan ordu və donanmasını "inqilabiləşdirmək" yönündə səy göstərsələr də, 1920-ci ildən daha intensiv hərbi sursatla təchiz edilib fəhlələrdən hərbi drujinalar yaratsalar da, "kütləvi fəhlə təşkilatlarını ümumi məqsədə səfərbər" etsələr də, ideoloji təbliğat, ölkədaxili qiyamın Qarabağda təşkili (hələ 1919-cu ildə N. Yusifbəyliyə məktubunda Nərimanov yazırdı ki, Ermənistan öz agentlərini Moskvaya göndərərək, sovet oriyentasiyasından bəhs edirlər. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni sosial-demokratlar Pirumov və Zaxaryan Moskvada "ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan Respublikası hökumətini devirmək işində öz hökumətlərinin təklifini bildirdilər"), hökumət böhranına zəmin yaratmaq və hətta Türkiyənin "mənafeyi" naminə "canıyananlıq" silahlı üsyana ümid üçün əminlik vermirdi (7, s.23). İstiqlaliyyətinin

de-facto tanındığı Azərbaycan "artıq geniş miqyaslı dövlətlərarası siyasi və iqtisadi münasibətlərə daxil olurdu" (8, s.334). Bütün bu səbəblərdən Sovet Rusiyası Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətdə "xüsusi dünya siyasəti" icad etməyə lüzum görmüşdü.

Beynəlxalq ab-havanı nəzərə alan Rusiyanın xarici işlər komissarı G. Çiçerin 1920-ci ilin martında, Bakının fəthini zəruri sayan Leninə yazmışdı: "Azərbaycana zorakılıq aktı beynəlxalq münasibətlərdə dostlarımızı bizə qarşı qoyar... Biz imperalist hesab etmələrinə yol verməməliyik" (2, f.609, s. 1, iş.71, v.65). Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyinin beynəlxalq səviyyədə tanınması sovet diplomatlarını ehtiyatlı siyasətə çağırmağa sövq edirdi. Halbuki Azərbaycan hökumətinə 1920-ci il yanvarın 2-də göndərdiyi notasında Çiçerin amiranə tərdə təzyiq göstərirdi: "Biz, nə qədər ki, gec deyil, Denikinə qarşı mübarizəyə başlamaq çağırışı ilə Azərbaycana və Azərbaycan xalqına müraciət edirik. Azərbaycan dövlətinin düzgün dərk edilmiş maraqları və onun zəhmətkeş sınıflarının sosial-siyasi maraqları Azərbaycanı bizim təklifimizə razılıqla cavab verməyə məcbur etməlidir". Bu notadan 9 gün sonra Azərbaycanın müstəqilliyi Antanta tərəfindən tanındı, ondan 5 gün əvvəl isə Azərbaycanın xarici işlər naziri F. Xoyski Çiçerinin birinci notasını almış və artıq cavabını müstəqilliyin tanınması xəbərinin Azərbaycanda təntənə ilə qeyd olunduğu gün-yanvarın 14-də göndərmişdi. "Hər iki dövlətin müstəqilliyi prinsipindən irəli gələn mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq" üçün hökumətinin danışıqlar aparmağa hazır olduğunu bildirmişdi. "Denikinlə əməkdaşlıq" müddəası Sovet Rusiyasının Azərbaycan hökumətinə qarşı başlıca ittiham arqumentinə çevrilmişdi. Çiçerin yanvarın 23-də göndərdiyi ikinci notada Denikinə qarşı mübarizədən imtina etməkdə Azərbaycan hökumətini günahlandırır. Diplomatik təzyiqin əsas bəhanəsinə çevrilmiş bu ittihamı S. Kirovun martın 5-də Çiçerinin müavini L. Qaraxana göndərdiyi məlumat alt-üst edir, tam əsassız olduğunu göstərirdi. Azərbaycan tərəfdən Denikinə həmin vaxtadək (məlumat göndərildiyi tarixədək) yardım göstərilmədiyini, Xəzər donanmasının tamamilə Denikinin əlində olduğu, hətta Azərbaycanın, donanmanın Bakı limanında təmirini rədd etdiyi bildirilirdi. Bu etirafı ilə Kirov "Azərbaycan-Denikin ittifaqı" müddəasına zərbə endirmişdi (11, s.88-89). Məhz bu müddəa Rusiyanın AXC-ni tanımaması, sonradan isə Azərbaycana hərbi müdaxiləsi üçün qərarların təməlini təşkil edirdi (11, s.89). Belə ki, Çiçerinin 21 fevral tarixli növbəti notasında da Denikinə qarşı birgə mübarizədə yubanmadan əməli razılığa gəlmək təklif edilirdi. "Sovet Rusiyası və Azərbaycan xalqları arasında qarşılıqlı münasibətlərə aid müxtəlif məsələlər üzrə mürəkkəb danışıqlar"ı günün vacib məsələsi saymayan Rusiya diplomatı hələ 10 gün əvvəl, fevralın 9-da surəti Leninə ünvanlanmış müraciətlə RK(b)P MK Siyasi Bürosuna yazırdı: "Antantanın Azərbaycanın müstəqilliyini tanımasından sonra biz geridə qala bilmərik". Halbuki Antantanın müstəqilliyi tanınması münasibətilə Bakıda təşkil olunmuş xüsusi təntənələrdə nə rus, nə də müsəlman fəhlələrinin iştirak etməsi barədə bir müddət əvvəl Kirov fəxrlə Leninə teleqram göndərmişdi. Çiçerin tanıma aktı altında nəzərdə tuturdu: "Azərbaycanın müstəqilliyini tanıma hələ, indiki hökuməti tanımaq demək deyildir.. .qırmızı Azərbaycan hökumətinin meydana çıxacağı halda onu tanımaq və hətta Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmadan xarici hücumə qarşı ona kömək göstərmək üçün tam imkan vardır". Mövcud hakimiyyəti tanımadan, Azərbaycanın müstəqilliyini tanıma ideyası bir müddət Rusiya diplomatiyasının, partiya elitasının müzakirə mövzusu olmuşdur. Təbii ki, bu müzakirə mahiyyət etibarilə N. Nərimanovun ifadə etdiyi "Mərkəzdə yoldaş Leninin hüzurunda bilərəm Azərbaycan Cümhuriyyəti və onun istiqlalı haqqında müzakirədə idik" (12, s.281) məzmunu ilə eyniyyət təşkil etmir. Azərbaycanın siyasi hakimiyyətindəki prosesləri diqqətlə izləyən RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin, "Biz belə hesab edirik ki, sovet hökuməti hərbi ittifaq şərti olmadan Azərbaycanın müstəqilliyini tanımalıdır" - qərarı sovet Rusiyasına meyilli M.H. Hacinski kursunun üstün gəlməsi dövrünə aiddir. Çiçerinin notası parlamentdə müzakirə edilən zaman S. Ağamalıoğlu demişdi: "Bu doğrudur ki, bolşeviklərlə ittifaq bağlamaq müsavətçilər üçün çətin bir şeydir. Məgər müsavət hökumətini saxlamaq çox vacibdir? Ölkəni sovetləşdiririk, qurtarıb gedər!" Fevralın birinci yarısında Zaqafqaziya Diyar Komitəsi Azərbaycanın müstəqilliyini tanımağı labüd hesab edirdi.

Azərbaycandan neft almaq imkanı ehtimalının təsirsiz qalmadığı vəziyyətdə, fevralın 13-də Çiçerinin müavini Qaraxan Kirova teleqram göndərir və Azərbaycanın müstəqilliyini tanımada Diyar Komitəsini, təkrar təkidlərə vadar edən mülahizələrə aydınlıq məqsədilə bir sıra (Azərbaycan hökumətinin daxili və xarici siyasəti ilə bağlı) məlumatlar tələb edir: "Yalnız bu məlumatları aldıqdan sonra tanıma barədə məsələni həll etmək olar" (2, s.f.570). Sorğuya cavab Diyar Komitəsindən öncə AK(b)P MK-dan verilir. Belə ki, fevralın 11-də Bakıda gizli şəraitdə RK(b) P Bakı Komitəsinin, "Hümmət" və "Ədalət" təşkilatlarının qurultayı oldu. "...bütün kommunist partiyalarını "Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası" adı altında birləşdirmək" lazım bilindi. "AK(b) P" ideyası birmənalı qarşılanmadı. Qafqaz Diyar Komitəsinin Gürcüstandan olan üzvləri etiraz mövqeyində dayanmışdılar. RK(b) P MK "təcili sərəncamla məsələnin lazımi həllini təmin etmiş", AK(b)P "Qafqaz ölkə təşkilatının bir hissəsi elan edilmiş və o, "Qafqaz ölkə komitəsini öz rəhbər orqanı" hesab etmişdi. AK(b) P-nin I qurultayı inqilabi çıxışı qərarlaşdırdı. Tezliklə siyasi xəttin əks qütbə dəyişməsi səbəbindən AK(b) PMK fevralın 17-də keçirdiyi iclasında Azərbaycanın müstəqilliyilə bağlı RSFSR XİK-nın yeni sorğusunu müzakirə edib, müstəqilliyi tanıma aktını lüzumsuz və faydasız hesab etdiyini Moskvaya bildirmək qərarına gəlmişdir (4, s.418).

Azərbaycanın müstəqilliyinin Rusiya tərəfindən tanınması məsələsi taktiki mənə daşdığından prinsipial əhəmiyyət kəsb etmirdi. Prinsipial olan Bakının ələ keçirilməsi idi. Hələ 1919-cu ilin fevralında "... bakılıların əhval-ruhiyyəsindən sürətli və həlledici hərəkət üçün istifadə"(10; c.50, s.285) göstərişi alan Xəzər-Qafqaz cəbhəsinin hərbi inqilab şurası məqsədyönlü tədbirlər görürdü. Qafqaz cəbhəsindəki qələbə Bakını almağın

başlıca şərti idi. Fevralın 19- da Leninin Stalinə tapşırığı həmin istiqamətdə olmuşdu: "Denikini axıradək əzməyi ən vacib, təxirəsalınmaz vəzifə hesab edir, bunun üçün siz Qafqaz cəbhəsinə kömək göndərməyi var qüvvə ilə sürətləndirməlisiniz" (10; c.51, s.162). Stalini "İdarə səlahiyyətləri haqqında höcətləşməməyə" çağıran Lenin Cənub-Qərb cəbhəsindən Qafqaz cəbhəsinə qoşun gətirilməsini də ona həvalə etdi (10; c.51,s.163). Lakin Qərb cəbhəsindəki vəziyyətin ağırlaşması qırmızı ordu hissələrini cənub (Qafqaz) cəbhəsindən qərb (Polşa) istiqamətində yerləşdirməyi tələb edirdi." Bu səbəbdən də Lenin qısa bir müddət üçün Azərbaycan hökumətinə qarşı sərt hərbi- diplomatik təzyiq xəttində tərəddüd etdi (11, s.88). Martın 11-də L. Trotskiyə teleqramında yazırdı: "Xan Xoyski mübahisə etsə də, danışıqlara bərk can atır. Əgər bütün qüvvələri Polşaya və Finlandiyaya qarşı yönəltmək lazım gələydi və dinc yolla neft əldə etmək mümkün olsaydı, orada müharibəni təxirə salmaq yaxşı olmazdı..." (10; c.51, s.184). "...indi başlıca vəzifə Qafqaz əmək ordusu deyil, Qərb cəbhəsinə ən tezliklə maksimum qoşun yeridilməsini hazırlamaqdır" (10, c.51, s.186) deyən Lenin düz 6 gün sonra tarixdə çox məşhur teleqramlarından birini Şmilqaya və Orconikidzeyə göndərdi: "Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səyinizi buna verin... Qüvvələr yeridilməsi haqqında Baş komandanla şərtləşin" (10, c.51). Teleqramın surətində Orconikidze yazmışdı: "Teleqram Bakıya hücum hazırlanması dövrünə aiddir. Əməliyyat hazırlanmışdı..." Hazırlanan əməliyyatın gerçəkləşməsi 40 gün uzandı. Son dərəcə qətiyyətli görünən Lenin ehtiyatlı davranmağı da unutmurdu: "... bəyanatlarda son dərəcə diplomatik olmaq və möhkəm yerli Sovet hakimiyyəti hazırlanmışını tamamilə yəqin etmək lazımdır". Bu ehtiyatın mənbəyində Azərbaycan hökumətinin prinsipial müqaviməti, Qərb cəbhəsindəki gərgin vəziyyətlə yanaşı, Bakıda 1918-ci ildəki sovet hakimiyyətinin aqibətindən çıxan dərslər də dayanırdı. Ən mühümü isə Azərbaycanın müstəqilliyinin Avropa ölkələri tərəfindən tanınmasından irəli gəlirdi. Məhz bu baxımdan "Gürcüstan haqqında da eynilə hərəkət etməli, özü də Gürcüstana daha ehtiyatla yanaşmağı" məsləhət görürdü. Gürcüstana qarşı "daha ehtiyatlı" siyasət isə beynəlxalq səviyyədə bu ölkəyə olan münasibətdən, gürcü siyasi elitesini dəyərləndirmədən, bolşevik elitesinin gürcü liderləri ilə təmaslarından qaynaqlana bilərdi. L. Trotski də həmin mövqeni paylaşırdı. Gürcüstana tam toxunulmazlıq və neft vəd edib, onunla iş birliyi qurmaq tərəfdarı idi. Bunun müqabilində Bakıya sahib olmaq planı baş tuta bilərdi. "Azərbaycanın Gürcüstan tərəfindən dəstəklənmək imkanını diqqətdə saxlamağı" tapşırın Trotski martın 21-də Stalinə soruşurdu ki, Bakını ələ keçirib saxlamaq üçün dərhal əməliyyat keçirməyi mümkündürmü hesab edir (11, s.119). Stalinə cavab elə həmin gün alındı: "Qalan qüvvələrlə Bakı rayonunu asanlıqla tutmaq mümkündür" (11, s.120). Bitərəflilik vəd etməklə, Stalin gürcüləri təhlükəsiz hesab edirdi. Səhəri gün, martın 22-də Trotski bütün keçmiş Bakı quberniyası rayonunu ələ keçirmək məqsədilə Bakı üzərinə ümumi istiqamətdə hücumu davam etdirmək vəzifəsi haqqında tapşırıq verdi (11, s.92). 6 gün sonra bu vəzifənin icrasına başlanmışdı. Eyni zaman kəsiyində RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi Azərbaycanla ticari münasibətlər qurmaq cəhdi göstərirdi. Azərbaycan hökumətinin Rusiyaya iqtisadi əməkdaşlıq təklifli müraciəti təsirsiz qalmamışdı. Martın axırlarında Azərbaycan hökuməti ilə neft və neft məhsullarının Volqa yolu ilə Mərkəzə (Rusiyaya) çatdırılması haqqında saziş bağlandı (11, s.93). Lakin Bakıda imzalanmış saziş Moskvada dəstək qazanmadı. Aprelin əvvəlləri üçün XI sovet ordusu hissələri Azərbaycan sərhədlərinə lap yaxınlaşmış vəziyyətdə idi. Bu vəziyyəti görən F. Xoyski aprelin 15-də Çiçerinə sonuncu, notasını göndərdi, sovet qoşunlarının Azərbaycan sərhədləri yaxınlığında cəmlənməsinin səbəb və məqsədləri haqqında təcili məlumat verməyi xahiş etdi. Nota cavabsız qalsa da, sovet hökuməti diplomatik maneərdən imtina etmədi. İki gün sonra, aprelin 17-də Çiçerinin müavini Qaraxandan Sovet Rusiyasının ticarət-iqtisadi münasibətlərə dair danışıqlara hazır olması haqqında teleqram alındı. Diqqəti az sonra Azərbaycana qarşı həyata keçiriləcək hərbi müdaxilə planından yayındırmaq məqsədilə atılmış bu addımı Rusiya Baş Yanacaq İdarəsinin Qafqazdakı təmsilçisi N. Solovyov tənqidə məruz qoydu. "Diyar Komitəsinin siyasi işinə zərər vurduğu və neftin nəqlini ləngitdiyi" səbəbindən Qaraxanın fəaliyyətini ittiham edən teleqramı Leninə və Rıkova göndərdi (11, s.96).

Rusiya Xalq Xarici İşlər Komissarlığının diplomatik maneərləri, Leninin ehtiyatlı davranmağa dair təlimatı Azərbaycana hərbi müdaxiləni beynəlxalq səviyyədə pərdələməyə xidmət etdiyi halda, Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin bir sıra nümayəndələri, o cümlədən Bakı neftini yubanmadan, asanlıqla əldə etmək istəyən məmurlar Rusiya hakimiyyətinin Azərbaycana qarşı sərt siyasətinin, təzyiqinin davam etdirilməsini faydalı sayırdılar. Qaraxanın "ticarət-iqtisadi" sahədə olsa da, belə danışıqlara hazır olduqlarını bildirməsini müsəlmanların mövqeyini gücləndirməsi, (AXC) hökumətini daha az sözbəxan etməsi kimi qiymətləndirirdilər (11, s.96). Belə olduğu təqdirdə isə neftin az həcmdə, böyük ləngimələrlə və çox baha qiymətlə göndəriləcəyini proqnozlaşdırırdılar.

Bakı ilə münasibətlərdə təzyiq amilinin tərəfdarı olan bolşevik rəhbərlərindən Y. Rudzutak aprelin 25-də Həştərxandan Moskvaya göndərdiyi teleqramda tövsiyələrini bildirmişdi: "Bakıda vəziyyəti kəskinləşdirən erməni - tatar münasibətləridir. Hökumət tatar milliyyətinə arxalanır. Çevrilişi yalnız müsəlmanlara dayaqlanmaqla həyata keçirmək mümkündür, bununla bərabər məsul vəzifələrə bir erməni belə təyin etmək olmaz. Çiçerinin susması Azərbaycan hökumətini qorxuya saldı". Hərbi təhdid altında Azərbaycan hökumətindən hər pud üçün 10-15 rubl qiymətinə neft ehtiyatlarının yarısını almağın mümkünlüyünü yazan Rudzutak naviqasiya vaxtı keçdiyindən Bakı məsələlərini bu və ya digər şəkildə təcili həll etməyi lazım bilirdi. Artıq Moskvada "Bakı məsələlərini" həll etməyin güc yolu qətiləşmişdi: Aprelin 21-də Qafqaz cəbhəsi komandanlığı XI ordu rəhbərliyinə 490 Nöli direktiv göndərmişdi ki, AXC ordusunun əsas qüvvələri ermənilərlə cəbhədə cəmləşmişdir

(6). Həmin direktivə əlavə olaraq 1 gün sonra, 52 №11 əmr verilir: XI ordu qarşısında aprelin 27-də Azərbaycanın sərhədlərini keçmək və 5 gün ərzində çox sürətli yürüşlə Bakı quberniyasının ərazisini ələ keçirmək vəzifəsi qoyulur. Məsələnin birmənalı şəkildə nəzərdə tutulduğu halda, Çiçerin həmin günlərdə, aprelin 24-də F. Xoyskiyə sonuncu teleqramı göndərir. Azərbaycanla sərhəddə qoşunların irəliləməsini Denikin qüvvələri ilə mübarizə zərurətindən irəli gəldiyini göstərir, yenə də Azərbaycan hökumətini denikinçilərlə iş birliyində günahlandırır. Bu dəfə Çiçerin daha irəli gedərək Azərbaycan hökumətini hərbi yardım üçün hər hansı bir üçüncü ölkəyə müraciət etməkdən çəkindirməyə çalışır. Azərbaycan və Rusiya respublikaları arasında yaranmış şəraitdən istifadə edərək hər hansı bir dövlətin hərbi qüvvələrinin sovet qoşunlarına qarşı hücumçu hərəkətlərinin olmayacağına dair Xoyskini Rusiya hökumətinə təminat verməyə çağırırdı (11, s.98). Rusiyanın son "diplomatik akkordu" 3 gün sonra baş tutmalı olan "Bakı əməliyyatı"nı pərdələmək forması idi. Bu əməliyyatın qansız ötüşəcəyinə Orconikidzədə ümid yaradan digər bir xarici amil də var idi: "Türkiyədə milli hərəkətin rəhbəri Mustafa Kamal Paşa ingilis hücumlarından müdafiə olunmaq üçün sovet qoşunlarının Türkiyə sərhədlərinə buraxılmasını Azərbaycandan tələb edir" (3, s.120-121).

Ermənilərin "sifarişli" qiyamının, inqilabi cəhdlərin gözlənilən nəticəni təmin etmədiyini görənlər bolşevik siyasəti "türk nüfuzundan da istifadəyə sövq etdi". Qafqaz Diyar Komitəsi türk milli hərəkəti ilə əlaqəyə girmişdi: "Bakıda olan bütün türklər yalnız Qafqaz Diyar Komitəsinin əmr və göstərişləri üzrə işləmək haqqında türk milli hərəkət komitəsindən sərəncam almışdılar (1; f.84, s.13, iş.4, v.2). Mövcud Azərbaycan hökumətini devirmək üçün türklər bizə Xəlil Paşadan istifadə etməyi təklif edirlər. Ermənitatar qırğını aradan qaldırmaq üçün Zəngəzura gedəcəyi bəhanəsi ilə Xəlil Paşanı Dağıstana, oradan isə dağıstanlılardan ibarət könüllü dəstə ilə Bakıya göndərməyi təklif edirlər. "Aprel böhranında Türkiyə tərəfinin birbaşa iştirakı əhalinin qırmızı ordunun psixoloji qəbuluna zəmin yaratmışdır. Nərimanov Moskvadakı şifahi məlumatında qeyd etmişdir ki, "müsəlmanlara türk zabitləri rəhbərlik edirlər (Xəlil bəy və b.)". Məhz həmin zabitlərin göstərişi xalqı yad orduya qarşı çıxmamaya, həyəcanlanmamağa yönəlirdi. Bu xidməti Kirov və Orconikidze Leninə 4 may tarixli məlumatda vurğulamışdır: "Türk əsgərləri və zabitləri Bakıda inqilabın xeyrinə olduqca fəal rol oynadılar ki, onların dəstəsi (müsavat) hökumətinin Bakıdan qaçmaq imkanının qabağını aldı". Türkiyənin yardımına getməli olan bir hərbi qüvvə müttəfiq kimi təqdim edilirdi. Bu səbəbdən Türkiyə bayraqları şəhərin hər yerində olduğu kimi, "inqilab komitəsinin yerləşdiyi parlament binası üzərində belə" dalğalanırdı.

Bütün köməkçi vasitələrdən istifadə olunsun da, məqsədin əsas təminatçısı XI ordunun yürüş planı idi. XI ordunun nəinki günlər, hətta saatnadək Bakı üzərinə hazırladığı hücum planı - 52 nömrəli əmr heç bir əlavə şərh olmadan açıq hərbi müdaxilə aktından, yerli əhalinin öz müqəddəratını hansı sərbəstliklə həll etmə imkanından xəbər verir: "...aprelin 27-si saat 4-də hücumu keçmək və əsas qüvvələrlə Qusar, Quba, aprelin 28-də Qızıl-Burun, aprelin 29-da Astraxanka və Şamaxı, Ağsunu tutmaq..." (9, s.21). Ordu komandanı Levandovski və digər hərbcilər hərəkətlərində tam qətiyyətli, əminliklə yanaşı, qəti qənaətdə idilər: "Mən aprelin 27-dək Dərbənddə, 27-də Xudatda, 28-də Dəvəçidə, 29-da Giləzidə, aprelin 30-da Yaşmada, mayın 1-də Biləcəri-Bakıda olacağam" (9, s.21). Belə dəqiq proqnozlaşdırma yalnız qüvvəyə güvənmə deyil, ərafədə keçirilən kəşfiyyat məlumatının təhlilindən irəli gəlirdi. Rabitəçi İvan Bodanov 1924-cü ildə nəşr olunmuş xatirəsində göstərmişdir: "26-dan 27-nə keçən gecə Moskvaya belə radioteleqram göndərmək lazım idi ki, Bakıda çevriliş baş vermişdir və biz Qırmızı qoşunların Bakıya yeridilməsini xahiş edirik".

...Hələ Bakıda Müsavat hökuməti idi, Moskvaya radioteleqram pərvazlandı: "Hamıya, hamıya, Moskva, Leninə. Bakıda çevriliş baş vermişdir. Müsavat hökuməti devrilmişdir. Öz qüvvəmizlə əksinqilabın təzyiqini dayandırmaq imkanı olmadığından Qırmızı qoşunları yeritməyi xahiş edirik". Elə həmin gecə XI ordu hissələri Azərbaycana hərbi müdaxilə etdilər.

Əməliyyatın son dərəcə məxfiliyi, A. Mikoyanın rəhbərliyi altında türk dilini, məişətini, yerli şəraiti bilən qrupun (Q. Musabəyov, H. Cəbiyev və b.) bələdçi-yardımcı funksiyası, Azərbaycan hökumətinin əsas hərbi qüvvələrinin qərb sərhədində cəmləşməsi nəticəsində Yalama-Bakı rayonunda yerləşmiş cüzi qüvvənin qeyri-sayıq davranışı (sərhəddi qoruyan hərbcilər və jandarmaların araq, konyak, papiros və s. ilə alver etməsi, dövlət əhəmiyyətli informasiyanı adi ünsiyyətdə yabançı hərbcilərə açıqlama, postunu unudaraq rus hərbciləri ilə birgə rəqs etmək, bir neçə təzə Nikolay rubluna şimikərək yad hərbciləri (rabitəçiləri) sərhəddən öz ərazisinə ötürmə və hətta sərhəd polkunun təslim olması kimi hallar aprelin 27-nə keçən gecə Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət sərhədlərinin pozulmasını və ərazisinin işğalını təmin etdi. Yalama stansiyasında iki saatlıq döyüş Azərbaycan hərbcilərinin məğlubiyyəti ilə bitdi: "Üçə yaxın artilleriya diviziyasını itirdi, 600-700-dək əsir düşdü". Rus ordusu isə otuz nəfərədək itki verdi. "Üçüncü İnternasional" Biləcəri stansiyasına çatanda Azərbaycan hökuməti qoşunlarının məğlubiyyətindən xəbər tutdu. "Hakimiyyətin devrilməsində mən özüm şəxsən iştirak etmişəm. Mən çox yaxşı başa düşürdüm ki, arxamızda MK-dan olan hörmətli yoldaşlar deyil, Yalamada yerləşən qırmızı süngülər dayanır... MK-ya ümid etmirdim ki, o işi ləngidə bilərdi". XI ordu əksinə, "əgər sutkada 25 km irəliləyirdisə, Azərbaycanda bu sürət sutkada 50 km oldu". Ona görə də beynəlxalq diplomatiyanı nəzərə almaq cəhdi tarixə ziddiyyətli, riyakar sənədlər bəxş etməli oldu. Bakıdan göndərilən teleqram eyni gündə - aprelin 29-da həm Bakıda, həm də Moskvada dərc edilir. Hələ iki gün əvvəl, Sovet Respublikası elan edilməmiş, mövcud beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoyulmadan rus ordusu nəinki sərhəddi keçmiş, gəlib Bakıda hökumət üzvlərini, xarici missiyaları həbs edərək qazamata göndərmişdir və İnkilabi Hərbi Şuraya təntənə ilə bildirmişdir:

"25 aprel tarixli 52 №-li əmrlə qoyduğunuz vəzifə yerinə yetirilmişdir". Parlaq qələbədən ruhlanan orduya "bir qədər məhdudiyətlə" yeni əmr verilir: "XI ordu qoşunları Azərbaycanın, keçmiş rus imperiyası hüduqlarında bütün ərazisinə yiyələnsin. Əsla İranın sərhədlərini keçməmək" (6, s.314). "Xüsusi dünya siyasəti" icad edənlər üçün rəva görülən hər hərəkətin xüsusi də əsası olurdu.

Cənubi Qafqaz respublikaları içərisində Azərbaycan hökuməti vətəndaş müharibəsinin, qan tökülməsinin, qarşıdurmanın olmaması xatirinə, bircə dövlətin sosial məzmununda dəyişiklik şərtilə ümumdövlət, ümumxalq mənafeyini üstün tutmuşdur. Daşnak hökuməti isə devrildikdə belə, 1920-ci il dekabrın 3-də tarixi düşmən saydığı Türkiyə ilə Gümrü müqaviləsini imzaladı, faktiki olaraq Ermənistanın taleyini partiya mənafeyinə güzəştə getdi. Menşevik hökuməti, süqutundan sonra, Batumu bir sıra rayonla birlikdə verməyi vəd edib, Türkiyə ilə gizli sövdəyə girdi. Həm daşnaklar, həm də menşeviklər sovet-türk münasibətindən faydalanmaq cəhdi etdilər. Düzdür, Azərbaycan milli hökuməti bu imkandan məhrum idi: "Millətlərarası daha böyük qüvvəyə istinad etməyimiz lazım gəlirdi. Halbuki yaşadığımız şərtlər daxilində istinad edəcəyimiz böyük qüvvələr Şərqdəki milli istiqlal hərəkatları ilə, xüsusən milli Türkiyə hərəkatı ilə düşmən vəziyyətindədirlər... biz iki od arasında qalan bir adam vəziyyətində idik" (M. Ə. Rəsulzadə).

Azərbaycan hökuməti müttəfiq dövlətlərin Tiflisdəki nümayəndələrinə aprelin 27- də müraciət edib, ərazisinin bolşevik işğalı ilə əlaqədar, yenidən hücum etməmələri üçün Ermənistan hökumətinə təsir göstərməyi xahiş etmişdi. İşğaldan xəbər tutan Azərbaycan nümayəndəliyi aprelin 28-də San-Remo konfransına nota təqdim etmişdi. Lakin nə bu, nə də sonrakı müraciətlərin əməli əhəmiyyəti olmadı.

Azərbaycanda aprel çevrilişinin Rusiyanın sovet ordusu tərəfindən həyata keçirildiyini və baş tutduğunu bütün tarixi sənədlər açıq, birbaşa əks etdirir və təsdiqləyir.

Təntənəsinə fəhlə dəstələrinin müşayiət etdiyi Aprel çevrilişi xarici qüvvənin "ıldırım sürətli öldürücü" yürüşü nəticəsində həyata keçdi: "Əgər inqilab qansız keçibsə, Müsavat hakimiyyəti devrilərsə, bu o demək deyildir ki, bizim partiyamız güclü idi. Bu ona görə belə oldu ki, XI Qızıl ordu güclü idi" (2, f.1, s.1, iş.8, v.275).

Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində xüsusi yeri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan 71 il sonra "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktı"nda (1991-ci il 18 oktyabr) bu tarixi təcavüzə siyasi qiymət verildi: "1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR-in XI Qırmızı Ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyektini olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin".

"Aprel işğalı"nın ən böyük dərəsi xaricdən ixrac olunan ideologiyaların təntənəsi naminə dövlətin, millətin maraqlarını qurban verməməkdir: milli müqəddəratın hərrəcə qoyulmamasını, suverenliyin itirilməməsini, ərazilərin təcavüzə məruz qalmamasını təmin etməkdir.

QEYDLƏR

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, V c, Bakı, 2001.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezident Aparatının İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivini.
3. Большевистское руководство. Переписка. 1912-1927. Сборник документов, М., 1996, 423с.
4. Борьба за победу советской власти в Азербайджане 1918-1920. Баку, 1967.
5. ЦК РКП (б)-ВКП (б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933, М., 2005, 784с.
6. Директивы командования фронтов Красной Армии, т.3, М.,1974.
7. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov - ideal və gerçəklik, B., 1998, 170 səh.
8. Həsənov С. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920, B., 1993.
9. Интернациональная помощь XI армии в борьбе за победу советской власти в Азербайджане, Баку, 1989.
10. Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı, Bakı, 1984.
11. Мустафа-заде Р.С. Две Республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг., М., 2006, 356с.
12. Нариманов Н. Избранные произведения, т.2. Баку, 1989.
13. Сталин И.В. Сочинения, т.4, М., 1946.